

גליון נושא: 'ועשית הישר והטוב'

בס"ד, יום ג' פרשת תולדות, כ"ח חשוון תשע"ו.

דיונים אקטואליים בסוגיות הנלמדות, בבא מציא דף טז:

פנינים

האם נקרא הדיוט

הטבה לחבירו: כתב החיד"א (בספרו יעיר אוזן אות פ' סעיף יג) דמה שנזכר שיש מצוה לפנים משורת הדין, לסוברים שזה רשות לא שייך בזה הכלל שנאמר כלפי ירידת גשמים בסוכה 'כל הפטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט', כיון שזה הטבה לחברו.

ושמעתי לפרש בדבריו שהטעם שנקרא 'הדיוט' משום שאין משמעות לשיבה בסוכה כאשר הקב"ה אינו חפץ בדבר, וכהאי גוונא אינו 'מחמיר' אלא עושה מעשה הדיוט, אבל הטבה לחבירו כיון שחבירו מרויח יש בו תועלת בעצם, ושורת הדין רק פוטרו מחיובו אבל כשמחמיר ונותן לחבירו ודאי מקיים מצוה ואינו הדיוט (נ.א.).

וכתב בספר דעת משפט (עמוד רמ"ג) שלפי דעת המרדכי שמצות לפנים משורת הדין היא חובה לא שייך קושית החיד"א, ובהכרח שכוונת החיד"א להקשות לפי שיטת הרמב"ם שהוא רשות בלבד, ובזה הקשה מדוע אין אומרים שנחשב הדיוט, וכן מבואר בספר פתח עיניים להחיד"א, מובא בספר יד דוד (ב"מ ל' ב').

והעירוני שלפי דברי הביאור הלכה (בהלכות סוכה שם) מתורץ עיקר קושית החיד"א. שהקשה שם הביאור הלכה מדוע נפסק במחמיר שלא לאכול ארעי חוץ לסוכה הרי זה משובח ומדוע לא חשיב הדיוט כמו בירדו גשמים. ותירץ הביאור הלכה דדוקא בגשם שיש בו סימן קללה ומשול לעבד שמזג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו, אז חשיב הדיוט, אבל אכילת ארעי חוץ לסוכה אף ש'מותר' מכל מקום כאשר מחמיר ונכנס לסוכה הרי זה משובח. וכך גם לפנים משורת הדין אף שאינו מחויב מכל מקום כאשר מחמיר הוא מצוה גדולה. (צ.פ.). [ונפיק חידוש שלא יחשב הדיוט רק כאשר הוא סימן קללה, ולשיטות שאין סימן קללה רק ביום הראשון, או רק בשאר ימים, וכן יש דעות שאין סימן קללה בחו"ל, כה"ג לא יחשב הדיוט - י.ש.ק.]

אולם הקשו על דברי הביאור הלכה (ח.ש.) מדברי התוס' (גיטין ו: ד"ה א"ר יצחק) ואר"ת שאין לשרטט תפילין על כל שיטה ושיטה כדאמר עלה בירושלמי בפ' במה מדליקין כל הפטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט. ורואים שגם בדבר שאינו סימן קללה נחשב הדיוט. וצ"ב.

עוד הקשו (נ.ו.) מדברי הבאר היטב (או"ח סימן תע"ב ס"ק טז) שציין לדברי מהרי"ל מהרש"ל ומ"א שאם עושה הסיבה כשאינו חייב נקרא הדיוט ושם אין סימן קללה. ואכן דעת הבאר שבע שיש ענין להחמיר. ועיין חק יעקב (ס"ק י'), ועיין במ"ב (תע"ה ס"ק יד) שאם רוצה להסב רשאי. ❖

התנהגות עם הזולת בהנהגה טובה וישרה

דינים מחודשים

1. שומא הדר: בגמ' (בבא מציא דף טז עמוד ב) מבואר דמדינא ארעא לא בעיא למיהדר, ומשום ועשית הישר והטוב בעיני ה' (דברים ו, יח) הוא דאמור רבנן תהדר. כך גם מבואר בגמ' לקמן (דף

מנהג ישראל תורה

פשרה הקרובה לדין

המנהג בזמננו, שאין בתי דינים עושים דין גמור אלא פשרה הקרובה לדין. ויסודו בדברי הטור (חו"מ סימן יב) שכתב בשם ספר המצוות צריכים הדיינים להתרחק בכל היכולת שלא יקבלו עליהם לדון דין תורה כי מאוד נתמעטו הלבבות. וגרסינו בירושלמי (פ"ו דסנהדרין ה"א) בימי רשב"י בטלו דיני ממונות. אמר רשב"י לית דחכים בדין. ר' יוסי בן חלפתא באו שני אנשים לפניו אמרו לו על מנת שתדיננו דין תורה אמר להם איני יודע לדון אתכם.

ושמעתי מהג"ר שמאי גרוס שליט"א שסיבת הדבר שאין עושין דין גמור כי בכל מקצועות התורה השאלה הוא רק בנדון המסוים אבל בדין תורה כל נדון קשור לכל דיני חו"מ, ופעמים שכל שיטה נדירה יכול ליצור טענת 'קים לי', ובדורות אלו אין שום אדם שיכול להקיף כל דינים אלו, ולכן עושים פשרה קרובה לדין.

ב"ד הישר והטוב

יש ב"ד חשוב בירושלים ששמו 'בית הדין הישר והטוב', ולכאורה יש לתמוה שזה תרתי דסתרי כי 'בית דין' פירושו לכופ על עיקר גדרי הדין, ואילו 'הישר והטוב' פירושו פשרה לפנים משורת הדין.

ויש לבאר: 1. בשו"ע (חו"מ סימן יב סעיף ב') וכל בית דין שעושה פשרה תמיד הרי זה משובח. ובפרט בזמננו שאין עושין דין גמור אלא פשרה הקרובה לדין, ושפיר נקרא שמו ב"ד הישר והטוב. 2. לפי דברי הרמב"ן שהובא בפנים שכל מהות דיני התורה שינהג עם חבריו בתום ויושר, והוא מצוה באופן כללי שיעשה הטוב והישר בכל דבר, ונפלא השם הזה שיש בו שילוב של חובת הדין, יחד עם הפשרה לפנים משורת הדין. ❖

לה עמוד א) והלכתא שומא הדר לעולם. משום שנאמר וְעֲשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב. כלומר שמכח פסוק זה סמכו חכמים לחייב את המלווה שקיבל את הנכסים בחובו, שיחזיר אותם, כשיכול הלווה לשלם לו מעות. וזהו "הישר והטוב" שהרי הוא עצמו אינו צריך דווקא את הנכסים שקיבל.

2. **בר מצרא:** דין נוסף למדו מפסוק זה בגמ' (בבא מציעא דף קח עמוד א) נהרדעי אמרי: אפילו משום דינא דבר מצרא מסלקינן ליה, משום שנאמר ועשית הישר והטוב בעיני ה'. שמפסוק זה למדנו שיש לבר מצרא זכות קדימה לקניית אותה חלקת אדמה. ואם קנאה אחר, רשאי מי שחלקת אדמתו גובלת עם החלקה שנמכרה לשלם את דמיה לקונה ולסלקו ממנה, שכן הקונה, שאין חלקת אדמתו גובלת עם החלקה הנמכרת, אינו נחסר כל כך, שהרי יכול הוא למצוא קרקעות במקום אחר, ואל לו להטריח על בן המיצר, שיהיו שדותיו מרוחקים זה מזה.

ועיין תשובות מימונית (לספר קנין סימן טז) וז"ל שענין 'מצרנות' אחר שהוא משום ועשית הישר והטוב 'הרי הוא קרוב למצות עשה', ואין לפקפק ואין להערים בה.

3. **כופין על מידת סדום:** המקור של 'כופין על מידת סדום' מבואר בעליות דרבינו יונה (ב"ב יב: סוף ד"ה מתקיף) שהוא מקרא של 'ועשית הישר והטוב'. אולם נחלק עליו בשו"ת הרא"ש (כלל צז סי' ב') והשטמ"ק (ב"ב שם בשם תוס' הרא"ש) שאינו נלמד ממקרא זה שמשום הישר והטוב אין לו לוותר על דינו, ומשום מידת סדום יש לו לוותר.

4. **גוד או איגוד:** כתב בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' תתקנו) גוד או אגוד תקנת חכמים היא, שמן הדין אפילו בדבר שאין בו דין חלוקה אם רצה ליטול חלקו יטול, אלא משום ועשית הישר והטוב תיקנו שיכול לומר גוד או אגוד.

לסיכום: מכח הפסוק ועשית הישר והטוב חידשו חז"ל כמה דינים, שמדרבנן נתחדש בהם חיוב גמור וכופין עליהם. כמבואר בשו"ע (חו"מ סימן ק"ג) לענין שומא הדרא, ובשו"ע (חו"מ סימן קעה) לענין דיני מצרנות. אולם אין זה כלל לכל מידת יושר וצדק, כמבואר במגיד משנה (סוף הלכות שכנים) דחכמים עשו בחלק מפרטים הנכללים במצוה דין גמור, וחלק מהם לכתחילה ומדת חסידות, והכל מדבריהם.

1. לפנים משורת הדין

פשרה: משמעות הפסוק ועשיית הישר והטוב בעיני ה'. פירש רש"י (דברים ו יח) הישר והטוב - זו פשרה, לפנים משורת הדין:

תם וישר: והוסיף הרמב"ן (דברים ו יח) ועשיית הישר והטוב בעיני ה' - זו פשרה ולפנים משורת הדין. וזה ענין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותקוני הישוב והמדינות כלם, אבל אחרי שהזכיר מהם הרבה, כגון לא תלך רכיל (ויקרא יט טז), לא תקום ולא תטור (שם פסוק יח), ולא תעמוד על דם רעך (שם פסוק טז), לא תקלל חרש (שם פסוק יד), מפני שיבה תקום (שם פסוק לב), וכיוצא בהן, חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר, עד שיכנס בזה הפשרה ולפנים משורת הדין, וכגון מה שהזכירו בדינא דבר מצרא (ב"מ קח א), ואפילו מה שאמרו (יומא פו א) פרקו נאה ודבורו בנחת עם הבריות, עד שיקרא בכל ענין תם וישר: כדברי הרמב"ן מבואר גם במגיד משנה (סוף הלכות שכנים) עיי"ש.

הפרטים מדרבנן: וכתב המהרי"ץ חיות (ב"מ טז:) על דברי הרמב"ן והמגיד משנה, 'מזה תבין' שלמרות שיש מצות עשה דאורייתא של ועשיית הישר והטוב, מכל מקום אותן הפרטים אשר הכניסו חז"ל הם רק מדרבנן.

רק ישראל: לפי דברי הרמב"ן מובן היטב מה שמבואר בגמ' (בבא מציעא קח ב) נכרי ודאי לאו בר ועשיית הישר והטוב הוא. כי הנהגה ישרה והגונה שייך רק בבני ישראל שיש להם ציוי מיוחד לנהוג בתם ויושר ולכן הם חייבים לנהוג לפנים משורת הדין, אבל אצל נכרי יקוב הדין את ההר. כענין שמצינו שישראל מוחל על פחות משו"פ, אבל גוי אינו מוחל על פחות משו"פ.

חורבן הבית: ומעתה מובן מש"כ בגמ' (בבא מציעא ל ב) אמר רבי יוחנן: לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עבדו לפנים משורת הדין. טעם הדבר יש לבאר: א. מידה כנגד מידה, שכיון שהם נהגו בשורת הדין גם הקב"ה נהג עימם בשורת הדין ולא מחל להם כלום. ב. ביטלו ההנהגה המיוחדת של ישראל לפנים משורת הדין, ונהגו כגוי בשורת הדין, ממילא סר מעליהם מעלתם וחרבה ירושלים.

ספר הישר: ולכן מבואר בגמ' (עבודה זרה כה א) שלפי דעת ר' אלעזר, כל ספר דברים נקרא ספר הישר, משום שכתוב בו ועשיית הישר והטוב בעיני ה'. שהיסוד של משנה תורה - ספר דברים הוא הציוי של משה רבינו לישראל לנהוג בישרות והגינות אף כשאין חיוב מפורש על כך, ולכן כל הספר נקרא ספר הישר.

2. שורש המצוה

הקב"ה עושה לפנים מן השורה: בספרי (פרשת דברים פסקא מט) ללכת בכל דרכיו, מה הקב"ה עושה לפנים מן השורה וכו', והינו שאנו מצווים לנהוג לפנים משורת הדין בכדי לקנות את דרכי הבורא.

והלכת בדרכיו: וכן מבואר בדברי הרמב"ם (מנין המצוות מצוה ח', פ"א מדעות הלכה ה') והחינוך (מצוה תרי"א) שהמצוה לילך לפנים משורת הדין הוא פרט במדת החסידות, שנלמד מן הפסוק בפרשת כי תבוא וְהִלַּכְתָּ בְּדֶרֶכָיו: (דברים כ"ח ט') שיש מצוה על האדם להדמות לבורא על ידי הליכה בדרכיו לעשות הישר והטוב כפי יכולתו. ולכן בכל מקום שמזכיר הרמב"ם את ההלכה של לפנים משורת הדין כותב שזהו מצוה על הנוהג בדרך הישר והטוב. אמנם ברמב"ם (ספר המצוות שורש ב') כתב שלפנים משורת הדין נכלל בואהבת לרעך כמוך. ונלמד מ'אשר יעשון'.

אשר יעשון: שיטת הסמ"ג (מצוה מט) והראב"ן (ריש אלו מציאות) ותוס' (ב"מ כד:) שיש דרשה מיוחדת בפסוק בפרשת יתרו (שמות יח כ') וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת־הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר לָכָוּ בָּהּ וְאֶת־הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן: ומתיבות 'אשר יעשון' לומדים שצריך לנהוג לפנים משורת הדין. ❖

'צומח הפסח'

אתראמות, הצרות, והארות. נ"י: 052-7687405 | פקס: 02-6507823

שאלה: יש לדון האם ההנהגה של לפני משורת הדין הוא חובה וכופין עליו או רשות. וזה ברור בשומא הדרא ובבר מצרא שהיו חיוב גמור, אבל הנדון בשאר מקומות שלא נכתב להדיא אם כופין. **צדדי השאלה:** לכאורה מסבירא היה צריך להיות שאין כופין. אמנם מפשטות הגמ' בסוף פרק האומנים (ב"מ פג.) משמע שכן כופין. שמבואר שם שרבה בר בר חנה שכר סבלים להעביר חבית ושברוהו, לקח מהם את גלימתם, ורב אמר לו להחזיר, שאל אותו כך הדין, אמר לו: כן, 'למען תלך בדרך טובים', החזיר להם, אמרו לו אנחנו עניים ועבדנו כל היום ואנחנו רעבים ואין לנו מה לאכול, אמר לו רב שלא רק שלא יקח את גלימתם כתשלום על הנזקים שגרמו לו אלא גם ישלם להם שכרם על עבודתם, שאל אם כך הדין, אמר לו: כן, 'וארחות צדיקים תשמור'. (י.ז.ו.).

תשובה: כשאין חסרון ממון: כופים לנהוג לפני משורת הדין משום מידת סדום, כמבואר בתשובות הרא"ש (כלל צו ב) שכתב על הגמ' בב"ב (דף יב) ההוא גברא דזבין ארעא אמצרא דבי נשא, כי קא פלגי, אמר: הבו לי אמצראי, אמר רבה: כגון זה כופין אותו על מדת סדום. והוקשה לרא"ש למה לא אמר מטעם ועשית הישר והטוב, ותיקן הרא"ש שועשית הישר והטוב שייך רק כשלטובת חבירו יקנה במקום אחר במקום לקנות כאן. אבל הכא, שיש לו חלק בגוף הקרקע, ואנו אומרים לוותר וליתן לחברו חלק שהוא חפץ בו, לא שייך כאן ועשית הישר והטוב, אלא משום דזה נהנה וזה אינו חסר, לפי שאינו מפסיד כלום בדבר, ומדת סדום היא זו, וכופין אותו להתרחק מן המדות הרעות ולעשות חסד עם חברו בדבר שאינו מפסיד כלום. והינו שמצד ועשית הישר והטוב אין כופין, אבל מצד מידת סדום כופין כיון שאינו נפסד. עצם ההבדל מבואר גם בתוס' (ב"מ דף כד:) שחילק כלפי לפני משורת הדין אם יש הפסד ממון או אין הפסד ממון.

כשיש חסרון ממון: מכח הגמ' הנ"ל בב"מ, כתב המרדכי (פרק ב' דב"מ סימן רנז, על הגמ' ב"מ דף כד:) שמכאן מוכח שכופין על לפני משורת הדין 'אם יש בידו לעשות'. וכן מבואר בראב"ן (ב"מ קצז קצח), וכ"כ הש"ך (סימן רנט ס"ק ג'). להלכה נחלקו בזה הפוסקים: דעת הב"י (חו"מ סימן יב אות ח') בשם רבינו ירוחם בשם הרא"ש שאין כופין על לפני משורת הדין. והרמ"א (חו"מ סימן יב סעיף ב') נקט עיקר כהב"י שאין כופין, אולם הביא יש חולקים שפוסקים כדברי המרדכי שכופין, וכתב בפתחי תשובה (ס"ק ו') שרוב הפוסקים סוברים שאין כופין, וק"ו במוציא מחבירו שאין לכוף על כך. עוד רצה לחדש שם בפתחי תשובה (כדעת הב"ח, בניגוד לדעת הרמ"א) שהרא"ש והמרדכי לא נחלקו, אלא המרדכי דיבר בעשיר ולכן כופין, והרא"ש דיבר בעני ולכן אין כופין.

גדר הכפייה: גם לדעת המרדכי שכופין, כתב הפתחי תשובה (ס"ק ו') שנחלקו הפוסקים מה צורת הכפייה. לדעת התומים (ס"ק ד') והתשובות שבו"י (ח"א סימן קסח) הכפייה הוא רק בדברים שאומרים לו חייב אתה לעשות כן ואם אינך שומע אתה עברין, אבל כו"ע מודים שאין כופין בשוטים ונידוי וכדומה כיון שאין שורת הדין כך. מאידך דעת הצמח צדק (שו"ת סימן פ"ט) הובא בשו"ת חת"ס (יו"ד סוף סימן רלט) שכופין ע"י שמתא. אולם לכו"ע אין יורדין לנכסיו.

עשיר ויש בידו לעשות כופין: בספר יד הקטנה (הלכות דעות פ"ז ממדע) מביא את דברי המרדכי הנ"ל (פרק ב' דב"מ סימן רנז, על הגמ' ב"מ דף כד:) שב"ד כופים לעשות לפני משורת הדין אם היכולת בידו לעשות דהיינו אם הוא עשיר, ומביא שכך פסקו גם הראב"ן והראב"ה. ועיין בב"ח (חו"מ שם) שיש לכפות על עשיר לנהוג לפני משורת הדין וכן נהגו. וכתב בשו"ת השיב משה (יו"ד סו"ס מח) שדברי הב"ח כאילו ניתנו מסיני.

תלמיד חכם כופין: גם לשיטות שאין כופין מכל מקום אם הוא תלמיד חכם חידש הגר"א (אבן שלמה פ"א אות יד) שתלמיד חכם צריך להתנהג יותר לפני משורת הדין משאר העם וכו' והוכיח דבריו מעובדא דרבב"ח. ועיין בספר יד הקטנה (הלכות דעות פ"ז ממדע) שמקשה על הגמ' בסוף פרק האומנים, מהפסוק בפרשת משפטים (שמות כג, ג) וְדָל לֹא תִהְיֶה דָרִיבּוֹ, ומתקן שאדם חייב מן הדין לנהוג לפני משורת הדין, ומפרש שזה הפשט בגמ' בב"מ (דף ל:) 'לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דבריהם על דין תורה', שמשום שהיו גדולי החכמים ובעלי מידות היו מחוייבים מן הדין לנהוג לפני משורת-הדין. וכן מבואר בשיטמ"ק (ב"מ כד: ד"ה נעשה) בשם ר' יונתן מלוניל שאדם חשוב כופין.

ציבור כופין: עיין בשו"ת מהר"ח אור זרוע (סימן רכב) בפסק דין של רבני מגנצא, מאחר שהוא דחוק 'טוב הוא לקהל ליכנס עמו לפני משורת הדין'. בשו"ת חתם סופר (יו"ד סימן רלט אות ט') כתב ש"יש לכפות קהל לשלם לאלמנה שנגרם לה הפסד משום ועשית הישר והטוב. ועיין בשו"ת אחיעזר (ח"ד סימן סח), שכל ציבור יש לו דין של אדם חשוב ויש לכפות על לפני משורת הדין. וייסד דבריו מדברי הש"ך (חו"מ סימן תכ ס"ק ט') שכל ממונה מטעם הקהל יש לו דין תלמיד חכם. וכן הכריעו בשו"ת משנה שכיר (חו"מ סימן ד') שציבור דינו כאדם חשוב, ועוד דאין ציבור עני ובעשיר כבר כתב המרדכי שכופין אותו לנהוג לפני משורת הדין. וכן הכריע בשו"ת מהרש"ם (ח"ז סימן קצא) שציבור חייב לנהוג לפני משורת הדין. ❖